

על גרמניה הנאצית בשירה העממית של יהודי תוניסיה

אברהם הטל

הספרות העממית של יהודי תוניסיה, אשר נכתבה בלהג הערבי־יהודי המקומי בין השנים 1860-1960 וכללה מאות חיבורים שיצאו לאור בדפוס, הגיבה בין היתר על אירועים אקטואליים, כגון: מלחמת־העולם הראשונה, מאורעות שונים הקשורים בצרפת ועוד.¹ אין תימה אפוא שניתן בה ביטוי לעליית הנאצים לשלטון בגרמניה ומאחר יותר לכיבוש תוניסיה על־ידיהם. באוסף הפרסומים של הספרות היהודית העממית בתוניסיה, המצוי ברשותי, מצויות 5 חוברות של שירה העוסקות באירועים אלה, כתובות בלשון ערבית־יהודית תוניסאית, בשני נוסחים: באותיות עבריות ובאותיות לאטיניות לסירוגין.

א. קינות על מצב היהודים בגרמניה ועל היטלר

שלוש מתוך חמש החוברות הן קינות על סבלם של יהודי גרמניה והן נכתבו קודם פרוץ המלחמה העולמית, לפי השערתי בין השנים 1933-1938. מיד עם עליית היטלר לשלטון, ב־30 בינואר 1933, נקטו הנאצים אמצעים נגד היהודים בגרמניה. אירועים אלה נתפרסמו בעיתוני תוניסיה ועוררו תגובות נרגשות בציבור היהודי בה. יהודי תוניסיה הביעו בצורות שונות את הזדהותם עם גורל אחיהם בגרמניה: פירסמו גילוי־דעת נגד המשטר הנאצי, הרבנות הראשית שלהם הכריזה על תענית־ציבור באביב שנת 1933, העיתונות היהודית פירסמה מאמרי תמיכה והזדהות עם יהודי גרמניה, החרימו סחורות גרמניות ועוד. ביטוי עממי לתגובה זו ניתן בשלוש קינות. הקינה הראשונה היא 'קינת עדאב אליהוד פי אלמאניא — קינה באלקאפיה ואלתפנין' (קינה על סבלות היהודים בגרמניה — קינה בחרוזים ובמליצות), ובה 8 צמדדים. מחבר הקינה הוא שמעון די יעקב הכהן, אשר על שמו בשער החוברת נמתחו קווים שחורים עבים, נראה שחשש ברגע האחרון מגילוי זהותו. מעניין הדבר, כי גם היטלר מחזר בגוף קינה זו רק באות הראשונה של שמו (ה או H), ואין לדעת

1 על ספרות זו — ראה: א' הטל: 'על הספרות העממית של יהודי תוניס'. מכון בן־צבי, מחקרים ופעולות, ג, תש"ך, עמ' 33-37. על יחסה של ספרות זו עם צרפת, עמה ותרבותה ראה: R. Attal 'Evocation de la France dans la littérature judéo-arabe tunisienne', *Judaïsme d'Afrique du Nord aux XIXe-XXe siècles. histoire société et culture*, Jérusalem 1980, pp. 114-124

רדדה

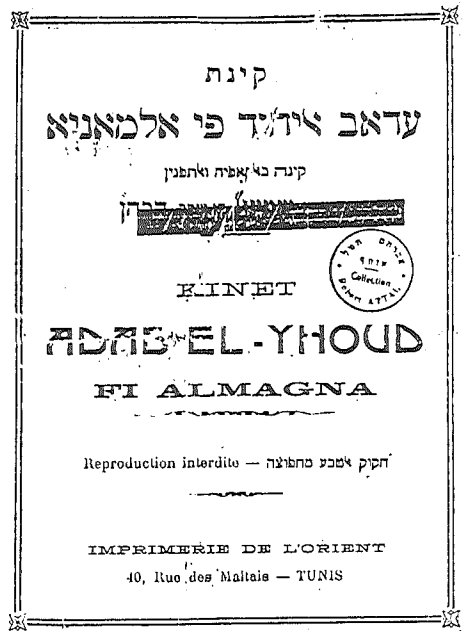
עלינא כינא מלזומה
עלא ה..... וגייתו למשומה

REFRAIN

Alina kina melzouma Ahznou rjel oubnate
Ala H..... oujeitou lemchouma Ktel oufaa menna myate

לוכאן כאש נלברונם
תחב דנא נחררבו עליכם
למאכדה לא תחלא דכם
יכררזו רנאנא מן פרושהם

Loucano bach nkhabrouqueum Coul chay bet tafsil
Thab lna nh'arrmou aliqeuem Er-rkad toul el-lil
El-macla la tel'la lqueum Ala adnina jlil
Ikharrjou rjalna men frouchem Ircheouem bel-pompiate

אם גם זה מחשש כלשהו. הקינה נדפסה בתוניס ללא ציון שנת ההדפסה. אני משער שהיא נדפסה בשנת 1933, כי נזכר בה הצום שהכריזה הרבנות בתוניס באפריל 1933, להזדהות עם גורל יהודי גרמניה.²

הקינה מתארת בגוף ראשון את סבלות יהודי גרמניה, כאילו המחבר עצמו התנסה בהם והוא מקונן על גורלו המר. המחבר מציין כיצד נאסרה עליהם השחיטה הכשרה, ילדיהם סולקו מבתי-הספר, מול חנויותיהם הועמדו משמרות כדי למנוע קונים מלהיכנס אליהן, רבים מהם נושלו מעבודותיהם, בהם רופאים ועורכי-דין, והופקרו לרעב ולמחסור, נלקחו מהם דרכוניהם והם הוכרחו לפנות אשפה מהרחובות. המחבר פונה אל יהודי תוניסיה לצום ולהחרים סחורות גרמניות ומסיים בתקווה כי קרוב קץ הגלות וכולנו נתרכז בארצנו.

הקינה השנייה היא 'קינת היתליר' — אלעדו אלדי קאם גדיד צד אליהוד ויאכד בקעת המן פי אלעוד' (קינה על היטלר — האויב החדש שקם נגד היהודים, שיכוא תחת המן על העץ), ובה 7 עמודים. הקינה נדפסה בתוניס, ועל השער שלה ציון שם מחברה בראשי-תיבות י"כ. המחבר הוא יוסף די אברהם ביג'אוי (1890-1945), איש תוניס, חייט במקצועו, סופר ביהודית-ערבית נודע ואהוד בקהילתו, שהשתתף בעיתונים מקומיים ואף יסד שבועון ציוני בשם 'אלוטן' (La Patrie — המולדת), שיצא לאור בשנות 1921-1922.³ גם חוברת זו לא צוינה שנת הופעתה, ואני משער,

² 'Contre l'antisémitisme en Allemagne [journée de jeûne en Tunisie]', *Univers Israélite*, 7-14 avril 1933, p. 27

³ ראה: א' הטל, העתונות היהודית בצפון-אפריקה, ירושלים תש"ס, עמ' 16, מס' 20.

על-פי צורת ההדפסה, כי נדפסה בשנת 1936. קינה זו כוללת ידיעות על היטלר — כגון שאין הוא גרמני במוצאו ושלא היה חכם ונבון אלא צבע במקצועו. בהמשך הקינה מתוארים סבלות יהודי גרמניה שנספו בהרג ובחנק ולא מיחו על מצבם מחשש מאסר וטביעה בים. בסוף מזכיר המקונן להיטלר את גורלם של פרעה, טיטוס והמן ומביע את בטחונו כי סופו של הצורר החדש יהיה כסופם.

הקינה השלישית היא 'קינת היתליר' — קינה תוצף היתליר שיק אלאמאן ומא פעל באליהוד נאס אלאמאן נפסהו תבקטת מעא נפס המן ואלכרתהו בלא שך חיראן' (קינה על היטלר — קינה על מנהיג גרמניה ומה שעשה ליהודי גרמניה שנפשו דבקה בנפש המן וסופו ללא ספק יהיה כסוף קודמו), ובה 8 עמודים, נדפסה בסוטה שבתוניסיה. המחבר הוא דתן, כנראה שם-עט של מלחוף נגאר (1898-1963) — יליד מוקנין ואיש סוטה, מדפיס (בבית-הדפוס שלו נדפסו יותר מ-150 ספרים וחוברות בעברית ובערבית-יהודית, לרבות קינה זו), מוכר ספרים, סופר ופובליציסט ביהודית-ערבית, שהוציא לאור את השבועון 'אלנגמה' (הכוכב) בשנות 1920-1961. שנת ההופעה של הקינה לא צוינה, מכל מקום היא נדפסה לפני פרוץ המלחמה, אני משער על-פי צורת ההדפסה כי בשנת 1938.⁴

החוברת פותחת, לפני גוף הקינה, בסקירה בת עמוד אחד בפרווה על אודות תולדות יהודי גרמניה משנת 1510 ואילך. בין היתר, צוין שלאחר המהפכה הצרפתית זכו יהודי גרמניה לחרות ויצאו מהגטאות (אלמלאח) שלהם, בשנת 1848 ניסו לחולל

4 על 'אלנגמה' — ראה: הטל (לעיל, הערה 3), עמ' 22, מס' 38. על המדפיס מ' נגאר — ראה: G.H. Schuetz [Signé: Salah Eddine Kemal], 'Makloul Nadjar, ein tunesisch-jüdischer Verfasser und Verleger', *Israelitisches Wochenblatt*, 1 Dezember 1933.

Prix : 6 Francs

קינת

מקאת'ילנא

תחת כדמת אלמאני

KINETH

MKATILNA

TAHTE KHEDMETE EL-ALMANE

Tous droits réservés

à Gaston GUEZ "Mohel"
15, rue Sidi-Kheil — TUNIS

Contrôle des Informations du 27 Juillet 1946

פי כלהא עאהב עמיד	תינע סבלת לאמאני
מאני מאנע ושדוד	סלע ללהא עדו חסמאני
עלא יאנסאן הויא בעיד	לא סנפה ולא חסם אנסאני
שאעל פי סלבי אנאר :	והש מיצי יא להנאני
Tounès kabteut elalmani	fiï bala çehreb aâdid
tleâ ihâ aâdou hâkkuni	taghi kaçah ouendid
la seukha oula mhess anssemi	eâla el-nasene oue bâid
oïhss mouderr ia lahjani	çâbul fi kaïbi elnar

ובדמנא בכל עדמב	האנסנא תחת לאמאכל
בנרת ולפיתיו יא לאהבאכ	סיסה ונפאכס ונאכל
ראסרין כננא ללהראב	תתא יעאכל לאום יחבר
כדרו כחכם יאסראר :	לאסנאא אסרם סאכל
Hattne taht euiknabeul	oukhaddeumna bqueul aâdeb
Sousaa,Sfelâss eu Nabeul.	Benzarte oulbouiteu ia
	laïbbâb
hatta elâakeul lazeum iabeul	rakâine menna tellrab
belaçcate elkaib kaboul	queullou bheukm elakdar

בגרמניה מהפכה דוגמת המהפכה הצרפתית ואחר־כך הם התקדמו באופן מזורז, חיו בכבוד ונודעו לתהילה בכל העולם, עד שבא היטלר וניסה להחזיר את הגלגל אחורנית מאה שנה ודם יהודי התחיל להישפך כמים. בגוף הקינה צוין, בין היתר, כי היטלר וחבורתו תפסו בכוח את השלטון וסילקו את היהודים מגרמניה, אך צרפת פתחה את שעריה לפניהם. כן מוזכר חרם של יהודי העולם על סחורות מגרמניה, שגרם לכך שעתה אין להן דורש. הקינה מסיימת בבקשה מה' שינקום בצוררים, ישיב את עמו לארצו היקרה, שכן הגלות נמשכת זמן רב מדי, וישלח את משיח בן־דוד.

ב. על היהודים בתוניסיה תחת הכיבוש הגרמני

שתי חוברות השירה האחרות שבעיוננו הן על מצב יהודי תוניסיה תחת הכיבוש הגרמני, שהחל בנובמבר 1942 ונסתיים במאי 1943.

'קינת מקאתילנא תחת כדמת אלמאני' (קינה על הנקטלים תחת עבודת [הכפייה] הגרמנית) חוברת בידי פרנץ הי בן אליהו גז ויצאה לאור בתוניס בשנת 1946. המחבר היה מוהל, ש"ב ובעל חנות לתשמישי־קדושה וסידורים בתוניס. חיבר בשמו הלועזי Gaston Guez את *Nos martyrs sous la botte Allemande*, Tunis 1946 (קדושינו תחת המגף הגרמני), הכתוב בצרפתית וחלקו בערבית־יהודית תוניסאית, ובו פרטים חשובים על מצב יהודי תוניס תחת הכיבוש הנאצי. הקינה שבעיוננו פותחת בכך שתוניס קיבלה את הגרמנים בהנחה שהם ידידים, אולם הסתבר שהם אויב אכזר. בהמשך מתאר המחבר את סבלות היהודים בכמה עשרות מחנות־כפייה בתוניסיה, שכולם מוקמו בסמוך לחזית, את העבודה הקשה, את תנאי ההיגיינה הירודים ואת הרעב. המחבר מקונן על היהודים שמתו במחנות אלו או שכשלו בעבודה והגרמנים חיסלום. גם שמעון שלום, אחיו של המחבר, נהרג בהפצצה במחנה־עבודה.

נסיים סקירה זו בדברים על 'גנאית כמוס גאנא — פי וסטהא 30 בית ערבי

כַּמוּס זַנָּא

פִּי וּסְמָהָ 30 בֵּית

עֲרָבִי וּפְרָאנְצִיץ חֲלוּיִן וּמְחַסְנִיץ

בְּאֵרֶעְרָה שְׁמֵעוֹן דִּי יַעֲקֹב הַכֹּהֵן

KHAMOUS ZANA

Auteur : Simon de Yacoub COHEN

5 Francs

Imprimerie Uzon, 40, Rue des Maltais - Tunis
Dépôt légal 15.441 — Tirage 3200

רִדְדָה

וּבְרַחֵן אֵימָאן בֶּן כְּהֻנָּא לְמוֹס לָאנָא

REFRAIN

Khamous zana Kharez Ismane men bahdana

נְדָאָר אִשְׁבֵּת הַנְּסֵם אַתְּמַלְלָאָה
כְּדִינָא פְּנֵעָרַת בְּעֵסְבֵר אֵלְאֵלְמָנָא

*Nar essabat Khdina farzat
Tounes temlat hâasser elmana*

סִכְנוּ מִי דִיאֵרָנָא הַנְּסֵם אֵלְא כְּכֵאֵרָנָא
כְּדָאָר לָנָא לִיאֵרָנָא עֵנְדָרָם רֵהָנָא

*Seknou li diarna Kbdau lna khiarna
Hecmou sala kberna hâadem rana*

וּפְרָאנְצִיץ חֲלוּיִן וּמְחַסְנִיץ (שִׁיר [עַל] בְּנוֹת־הֶבְרִית שֶׁבָאוּ אֵלֵינוּ — כּוֹלֵל 30 בַּתִּים יְפִים וְרֵהוּטִים בְּעֲרִבִית וּבְצִרְפֻּתִית) מֵאֵת שְׁמֵעוֹן דִּי יַעֲקֹב הַכֹּהֵן, הוּא הַמַּחְבֵּר שֶׁל הַקִּינָה הָרֵאשׁוֹנָה שֶׁנִּסְקְרָה לְעֵיל. שִׁיר זֶה נִדְפַס בְּתוֹנִיס וּנְפוּץ ב־5200 עוֹתָקִים. שְׁנַת הוֹפְעֵתוֹ לֹא צִוִּינָה, אֶךְ לְפִי הַזְכוּר לִי הִיָּתָה זֶה שְׁנַת 1944 אוֹ 1945. הַשִּׁיר מֵתָאֵר אֵת הַכִּיבוּשׁ הַגֶּרְמָנִי, כִּי־צֵד נִכְנְסוּ לְתוֹנִיס בְּעֶרֶב שַׁבַּת וְאַחֲרֵי־כֵן גָּזְלוּ אֵת כָּל רְכוּשָׁם שֶׁל הַיְהוּדִים, לָקְחוּ מִקְרָבָם בְּנֵי־עֲרוּבָה וּשְׁלַחוּ אֵת בְּנֵיהֶם לְעַבְדוּת־כְּפִיָּה, וְכִי־צֵד יְהוּדִים הִלְכוּ בְּרֵגֶל קִילוּמֵטְרִים רַבִּים תַּחַת הַפְּצֻצוֹת. בְּסוּף בָּאוּ בְּנוֹת־הֶבְרִית בְּיוֹם שַׁבַּת עִם הַטְּאֻנְקִים שֶׁלָּהֶם וּשְׁיַחֲרוּ אֵת הַיְהוּדִים. בְּנוֹת־הֶבְרִית מְכוּוֹנוֹת כַּאֲן לְמוֹס — שֶׁסְּפֵרְטִי נִפְרָץ בְּקֶרֶב יְהוּדֵי תוֹנִיסִיָּה, הַמְכוּוֹן לְהִרְחַקַת עֵיץ הָרַע (מִלְשׁוֹן כְּמִסָּה). הַיְהוּדִים כִּינּוּ בְּשֵׁם זֶה אֵת בְּנוֹת־הֶבְרִית — בְּמִיּוּחַד אֵת מְטוּסִיָּהן שֶׁהִפְצִיצוּ מִטְרוֹת צְבָאוֹת גֶּרְמָנִיּוֹת, כְּדִי לֹא לְהַזְכִּירָן בְּמִפּוֹרֵשׁ. כֹּאשֶׁר שׁוֹחֲרָה תוֹנִיסִיָּה פְּרָצָה קְרִיאַת גִּיל מִפִּי יְהוּדִיָּה: 'לְמוֹס גָּנָא', לְאִמּוֹר: בְּנוֹת־הֶבְרִית (כְּמוֹס) בָּאוּ אֵלֵינוּ. הַשִּׁיר מְסִיִּים בְּבִרְכָה לְרוֹזְבֶּלְט, צִרְצִיל, דֵּה גוֹל וּסְטָאֵלִין.

סִקְרָנו חֲמִישָׁה חִיבוּרִים שֶׁל שִׁירָה עִמְמִית. שְׁלוֹשַׁת הָרֵאשׁוֹנִים יֵשׁ בָּהֶם עֲנִיִן מְבַחֶינַת הַזְדַּהוּתָם הַחֲמָה שֶׁל יְהוּדֵי תוֹנִיסִיָּה עִם גּוֹרֵל אַחֵיהֶם בְּגֶרְמָנִיָּה, עוֹד לְפָנֵי פְּרוּץ הַמִּלְחָמָה וּבִטְרָם הַגִּיעָה הַפּוֹרְעֵנוֹת אֵלֵיהֶם עִצְמָם. שְׁנֵי הָאַחֲרוֹנִים יֵשׁ בָּהֶם עֲנִיִן כְּתוּבָה עַל סִבְלָם שֶׁלָּהֶם תַּחַת הַכִּיבוּשׁ הַנְּאַצִּי. זֶהוּ רַק סוּג אֶחָד שֶׁל בִּיטוּי שְׁנַתְנוּ יְהוּדֵי תוֹנִיסִיָּה לְפּוֹרְעֵנוֹת הַנְּאַצִּית, מַחוּץ וּמְבִית, בִּיטוּיִים אַחֲרִים הֵם בְּעִתּוֹנוֹת וּבְסִפּוֹרוֹת. אֶף כִּי הַסִּפּוֹרוֹת הַעִמְמִית אֵינָה מֵתוּחַכֶּמֶת כְּאֹפְנֵי הַבִּיטוּי הָאַחֲרִים הֵיא בְּמִטָּאָה רַחֲשֵׁי לֵב עִמְמִיִּים שֶׁל הַמוֹן הָעַם הַיְהוּדִי וּבְכַךְ חֲשִׁיבוֹתָהּ.

5 כתבים על יהודי תוניסיה תחת הכיבוש — ראה: א' הטל, יהדות צפון־אפריקה — ביבליוגרפיה, ירושלים תשל"ג לפי 'נאצים' (כבוש) במפתח העניינים. (ראה גם מאמריו של מ' אביטול וי' אברהמי בחוברת זו — המערכת.)